

Książki o filmie

„Kwartalnik Filmowy” nr 122 (2023)

ISSN: : 0452-9502 (Print) ISSN: 2719-2725 (Online)

<https://doi.org/10.36744/kf.1606>

© Autorka; licencja Creative Commons BY 4.0

Paulina Haratyk

Uniwersytet Jagielloński

<https://orcid.org/0000-0001-7055-308X>

O sobie i przez siebie

Słowa kluczowe:

Jonas Mekas;
kino awangardowe;
autobiografizm

Abstrakt

Książka Andrzeja Pitrusa *Przebłyśki piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem* (2022) to pierwsza w języku polskim monografia dorobku artysty. Stanowi rodzaj przewodnika po twórczości, mającego zachęcić do „zanurzenia się” w filmy twórcy i odnalezienia w nich własnych sensów. Podstawowym założeniem Pitrusa jest odczytanie kina Mekasa przez siebie samego. Autor poszukuje analogii pomiędzy własnymi doświadczeniami a biografią artysty i sięga do swoich wspomnień, które służą mu do „wczucia się” w świat filmowca. Forma książki została oparta na dialogu ze słowami Mekasa. Jej pierwszą część stanowi przybliżenie dorobku filmowego litewskiego twórcy – od wczesnych, mniej znanych realizacji, przez najbardziej emblematiczne dzieła, po późne prace wideo, instalacje artystyczne i projekty internetowe. Na drugą składa się wybór pism filmowca: dzienników, tekstów krytycznych, wywiadów i wierszy, które poszerzają rozważania Pitrusa i korespondują z nimi.

Kilkoro z nas w Nowym Jorku zdało sobie sprawę, że chcemy robić filmy i że nie uda nam się trafić do hollywoodzkich studiów ani dorwać się do ich sprzętu, i pewnego dnia wpadliśmy na błyskotliwy pomysł. (...) Postanowiliśmy wymieszać kilka oczywistych dziwacznych technik, sztuczek takich jak kamera z ręki, nieostre ujęcia, trzęsąca się kamera, amatorski (nieaktorski) casting – i inne takie śmiałe pomysły. Znając hollywoodzką psychologię, wiedzieliśmy, że jeśli je rozreklamujemy, (...) połączą haczyk. I nasz plan zadziałał! Naprawdę zadziałał. Dzisiaj w Hollywood przejęli nasze „techniki” i biegają po studiach z kamerami w ręce (...), a my mamy wreszcie do dyspozycji wszelkie sprzęty i możemy wynajmując wielkie studia za grosze. (...) Przyszłoby, niektórzy podejrzewali, że cały ten film undergroundowy to tylko sztuczka reklamowa. Ale nigdy by nie odgadli, jak bliscy byli prawdy!¹

Jonas Mekas, litewski artysta określany mianem *ojca chrzestnego amerykańskiego kina awangardowego*², był jednym z najbardziej oryginalnych oraz wpływowych filmowców drugiej połowy XX w. Jego aktywność filmowa obejmowała blisko 70 lat: pierwszego 16-milimetrowego Bolexa zakupił krótko po tym, gdy jako 27-latek przybył do Nowego Jorku, od lat 50. współtworzył kulturę undergroundową USA, a w kolejnych dekadach dokumentował jej rozwój i przemiany. Filmował niemalże do śmierci w 2019 r. i pozostawił po sobie bogatą filmografię złożoną z blisko 80 tytułów zrealizowanych w różnych formatach (choć trudno o precyzyjne wyliczenia, jako że zwykł przemontowywać swoje filmy, a także łączyć je ze sobą³).

Znaczenie i dorobek Mekasa wykraczają jednak poza realizowane przez niego kino. Jak sam stwierdził w wywiadzie udzielonym w 2012 r. Bennowi Northoverowi, żył wieloma życiami (s. 214). „Życie filmowca” było poprzedzone przerwany wojną „litewskim życiem” rolnika, a zarazem poety i redaktora naczelnego awangardowego pisma literackiego „Žvilgsniai”. Natomiast po przyjeździe do Stanów Zjednoczonych Mekas rozpoczął „życie ministra obrony kina niezależnego”. Jego departament obejmował łamy magazynów „Village Voice” oraz założonego przez niego w 1955 r. „Film Culture”, które stanowiły przyczółek działalności krytyczno-filmowej artysty. Mieścił w sobie również inicjatywy Film-Makers’ Cooperative / The New American Cinema Group oraz Anthology Film Archives – służące konsolidacji środowiska niezależnych filmowców, opiece nad kinem awangardowym i jego promocji – w ramach których Mekas pełnił obowiązki organizacyjno-dystrybucyjno-archiwistyczne.

Książka Andrzeja Pitrusa *Przebłąski piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem* – pierwsza w języku polskim monografia dorobku litewskiego artysty, wydana w ramach szerokiej retrospektywy jego filmów, która odbyła się podczas 22. edy-

cji Międzynarodowego Festiwalu Filmowego Nowe Horyzonty w 2022 r. – nie jest publikacją *sensu stricto* filmoznawczą. Najbliżej jej do subiektywnego przewodnika po twórczości Mekasa: przedstawia jego oryginalny styl (zarówno filmowy, jak i pisarski) oraz podejście do kina, a prócz tego zachęca do „zanurzenia się” w jego filmy i poszukiwania w nich własnych sensów. Choć autor korzysta z filmoznawczego warsztatu, jednocześnie polemizuje z podejściem bazującym na analizie tekstualnej, uznając je za niewystarczające, by oddać dorobek i znaczenie bohatera książki, do czego jego zdaniem konieczne jest *wejście w rezonans ze światem tego niezwykłego erudyty* (s. 8). Wprawdzie i pod ową polemiką, i pod wejściem w rezonans sama chętnie się podpisuje, jednak realizacja obu założeń w *Przebłyaskach piękna* budzi moje wątpliwości.

Niewątpliwą zaletą *Przebłyasków piękna* jest szerokie ujęcie dorobku litewskiego artysty. Pitrus rozpoczyna od pierwszych, jeszcze fabularnych prób filmowych Mekasa, jak głośne *The Brig* (1964) – odwołujący się do *cinéma vérité* zapis spektaklu The Living Theatre o doświadczeniu amerykańskiego marine osadzonego w więzieniu wojskowym. Dalej opisuje najbardziej emblematyczne dzieła, do których należą wielogodzinne dzienniki filmowe, poczynając od *Walden (Diaries, Notes and Sketches)* (1969). Skupia się także na mniej znanych realizacjach, tworzonych zarówno na taśmie filmowej, jak i w technologii wideo oraz ujętych w cykle filmowe. Znalazły się wśród nich *The Sixties Quartet* (1990-1999) dedykowany pamięci przyjaciół Mekasa, będących zarazem czołowymi figurami świata kultury ubiegłego wieku – Andy’ego Warhola, George’a Maciunasa, Johna Lennona oraz Jackie Kennedy – jak również *Sleepless Nights Stories* (2010) stanowiące trawestację *Baśni z tysiąca i jednej nocy*. Przedstawione zostają ponadto prace przyjmujące formę instalacji lub projektów internetowych – wśród nich *Correspondences: José Luís Guerin and Jonas Mekas* (2011), złożone z kilkunastu filmowych listów, jakie obaj filmowcy wymienili między sobą, a także *365 Day Project* (2007), składający się z krótkich filmów zarówno odnoszących się do „tu i teraz” Mekasa, jak i rekonfigurujących jego przepastne archiwum, które przez rok udostępniał codziennie na swojej stronie.

Pitrus nie proponuje spójnego ani nowego odczytania filmografii Mekasa, ale przywołuje i komentuje (często także z nimi polemizując) interpretacje innych badaczy – zarówno polskich, jak i zagranicznych. Nad konsekwentny, prowadzący do konkluzji wywód przedkłada strumień świadomości, ustrukturalizowany zgodnie z logiką własnych skojarzeń i oparty na formie kolażu, co ma odzwierciedlać styl i formę filmów bohatera książki. By zapobiec potencjalnemu chaosowi, jaki może wynikać z takiego podejścia, autor poświęca poszczególne rozdziały konkretnym dziełom oraz najistotniejszym jego zdaniem tematom przewijającym się w całej twórczości Mekasa. Tematy te określają, często dość lapidarnie, tytuły kolejnych części – przykładowo: *Podróże, Przyjaciele, Przeprowadzka* – które zdają się odpowiadać prostocie stylu Mekasa oraz zwracać uwagę na to, co w jego sztuce jest uniwersalne i odnosi się do doświadczeń każdej widzi i każdego widza. Jak bowiem przekonywał sam litewski twórca (w zamieszczonej w książce rozmowie, jaką przeprowadził ze Stanem Brakhagem w 2000 r. dla magazynu „Vogue”): *Ogromnym błędem jest myślenie, że to, co robią awangardowi filmowcy, jest dziwne, niecodzienne, dane tylko nielicznym i absolutnie nieprzeznaczone dla czytelników „Vogue’a”. (...) Ja jednak myślę, że nasze filmy są uniwersalne* (s. 210).

Autor *Przebłyków piękna* podąża za tym przekonaniem, uprzedzając już we wstępie: *Czasem pojawiają się tu wątki osobiste, co jest o tyle prawomocne, że kino Jonasa Mekasa pozostaje wypowiedzią w pierwszej osobie* (s. 8). Rama niemal każdego rozdziału pierwszej części książki jest zbudowana z prywatnych historii i ogólnych przemyśleń – nie jej bohatera, co wpisywałoby się w reguły narracji filmoznawczej, ale autora. Podstawowym założeniem Pitrusa jest bowiem odczytywanie kina Mekasa przez siebie samego. Badacz uruchamia własne wspomnienia oraz poszukuje analogii pomiędzy swoimi doświadczeniami a biografią filmowca. Służy mu to do „wczucia się” w świat reżysera, ale może też prowadzić do autoanalizy, czy wręcz ekshibicjonizmu, od którego zdaje się z pełną świadomością nie uciekać, podobnie jak nie czynił tego Mekas w swoich pracach. Nie zawsze jednak światy autora i bohatera łączą się w sposób jasny i celowy.

Jak Pitrus podkreśla już we wstępie, jego publikacja jest nie tylko monografią, lecz także dialogiem ze słowami litewskiego artysty (s. 7). Założenie to zostało zrealizowane poprzez podzielenie publikacji na dwie części, z których pierwsza – tekst autora oraz posłowie Gabrieli Sitek – skupia się na odczytaniu twórczości awangardzisty, natomiast druga – wybór pism Mekasa – oddaje głos jemu samemu.

Uzupełniający pierwszą część książki tekst Sitek porządkuje i podsumowuje zarówno podstawowe fakty dotyczące życia Mekasa, jak i najważniejsze ujęcia, w jakich jego twórczość była do tej pory interpretowana (między innymi konteksty kina amatorskiego oraz awangardowego). Choć w założeniu podejścia przyjęte przez oboje autorów – osobiste Pitrusa oraz historyczne Sitek – powinny się uzupełniać, w praktyce wydają się ze sobą zlewać. Autorom zdarza się powtarzać te same informacje, obydwójce poświęcają także dużo miejsca tym samym filmom (przykładowo wspomnianym wyżej *The Brig* oraz *Walden*). Dokładniejsza redakcja książki pozwoliłaby tego uniknąć. Istotnym mankamentem, zwłaszcza w kontekście monograficznych założeń publikacji, jest brak aneksów z filmografią Mekasa oraz bibliografią tekstów – zarówno jego własnych, jak i opisujących oraz analizujących jego dorobek – tym bardziej, że oboje autorzy odwołują się do wielu z nich. Uzupełnienie publikacji o takie załączniki nie tylko byłoby przydatne dla czytelników chcących po lekturze *Przebłyków piękna* pogłębić wiedzę na temat Mekasa, lecz także pozwoliłoby na zweryfikowanie przedstawionych w książce podejść i interpretacji.

Na drugą część monografii składa się wybór pism Mekasa, którego dorobek pisarski został przedstawiony równie szeroko jak jego twórczość filmowa. W publikacji znalazły się fragmenty jego dzienników, tekstów krytycznych, wywiadów, a także wierszy. Pisma te korespondują z rozważaniami Pitrusa, poszerzając je i uzupełniając; można wręcz odnieść wrażenie, że zostały tak dobrane, by wspierać tezy i odczytania autora. Co jednak uważam za ważniejsze, dają one wgląd w niemalże całe życie twórcze bohatera – a właściwie w kilka jego żyć. Teksty te stanowią istotny materiał do dalszego zgłębiania działalności filmowej litewskiego twórcy, przedstawiają bowiem (znacznie szerzej niż pierwsza część książki) działalność animacyjną i promocyjną Mekasa w obszarze kina awangardowego. Pozwalają uchwycić sposób myślenia i motywacje, które ukształtowały jego oryginalny styl oraz ukazują, w jaki sposób postrzegał zarówno siebie sa-

mego, jak i kino czy też inne bliskie mu dziedziny sztuki. Wreszcie, objawiają determinację, ambicję, a także dystans oraz poczucie humoru litewskiego filmowca (dwóch ostatnich dowodzi chociażby, rozpoczynający mój tekst, fragment rzekomego tajnego wywiadu, jakiego miał udzielić anonimowemu rozmówcy). Ponieważ aktywność pisarską Mekasa uważam za równie fascynującą, co jego działalność filmową, wybór pozostawił mnie z niedosytem⁴.

Przyjęcie przez Pitrusa autobiografizmu jako klucza do interpretacji twórczości Mekasa jest w *Przebłyskach piękna* rzetelnie uzasadnione poprzez analizę treści i formy prac artysty. Natomiast realizacja założenia, by w sposobie pisania o Mekasie odzwierciedlić jego metodę, budzi moje wątpliwości. Czy formuła „spotkania” autora książki z jej bohaterem w rzeczywistości ułatwia spotkanie jej czytelników i czytelniczek z dorobkiem filmowym Mekasa? Badacz podkreśla to, co łączy go z twórcą *The Brig*. Jest mężczyzną funkcjonującym w tych samych kręgach kulturowych i z nich pochodzącym, doświadczonym stratą oraz zafascynowanym kinem, które zdefiniowało również i jego drogę życiową. Pozycja Pitrusa, na którą istotny wpływ mają także jego szerokie kompetencje kulturowe i erudycja, w pełni predestynuje go do roli przewodnika po twórczości Mekasa. Ale jednocześnie jest to pozycja nad wyraz uprzywilejowana – nie tylko znał on bowiem osobiście litewskiego filmowca, lecz także posiada kapitał kulturowy i finansowy, który umożliwia mu swobodne odczytywanie znaczeń i tropów zawartych w pracach artysty oraz obcowanie z tymi z nich, które nie są powszechnie dostępne. Z tego powodu jego osobiste doświadczenie odbioru filmów Mekasa, którym hojnie dzieli się z czytającymi, nie przekonuje o uniwersalności tego kina – o tym, że każda widzka i każdy widz może odnaleźć w nim własne doświadczenie. A jestem przekonana, że tak właśnie jest.

Andrzej Pitrus, *Przebłyski piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem*, Stowarzyszenie Nowe Horyzonty, Wydawnictwo w Podwórk, Warszawa – Gdańsk 2022.

¹ J. Mekas, *Dzienniki nowojorskie*, w: A. Pitrus, *Przebłyski piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem*, Stowarzyszenie Nowe Horyzonty, Wydawnictwo w Podwórk, Warszawa – Gdańsk 2022, s. 165-166.

² Por. biografia Jonasa Mekasa opublikowana na stronie internetowej Film-Makers' Cooperative/The New American Cinema Group: <https://film-makerscoop.com/filmmakers/jonas-mekas/bio> (dostęp: 10.03.2023).

³ Wyliczenie to podaję na podstawie filmografii zamieszczonej na stronie internetowej Jonasa Mekasa: <https://jonasmekas.com/bio.php> (dostęp: 10.03.2023).

⁴ Zakładając, że mogę nie być osamotniona w tym odczuciu, nadmienię, że w języku polskim ukazały się także dzienniki Jonasa Mekasa. J. Mekas, *Nie miałem dokąd iść*, tłum. M. Wawrzyńczyk, Pogranicze, Sejny 2007.

Paulina Haratyk

Filmoznawczyni i literaturoznawczyni, absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 2022 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim obroniła pracę doktorską pt. *Film amatorski w Polsce 1956–1989 w świetle badań archiwalnych oraz relacji członków ruchu Amatorskich Klubów Filmowych*. Zajmuje się kinem amatorskim, niezależnym i awangardowym oraz badaniem archiwów. Współpracuje z instytucjami kultury, w tym zajmowała się zbiorem filmów amatorskich w FINA. Publikowała m.in. w „Kwartalniku Filmowym”, „Przeglądzie Kulturoznawczym” oraz „Ekranach”.

Bibliografia

Pitrus, A. (2022). *Przebłycki piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem*. Warszawa – Gdańsk: Stowarzyszenie Nowe Horyzonty – Wydawnictwo w Podwórku.

Keywords:

Jonas Mekas;
avant-garde cinema;
autobiography

Abstract

Paulina Haratyk

About and Through Oneself

Andrzej Pitrus's book *Przebłycki piękna. Spotkania z Jonasem Mekasem* [*Glimpses of Beauty: Encounters with Jonas Mekas*] (2022) is the first Polish monograph of the Lithuanian filmmaker's output. It is a guide to the artist's work, intended to encourage the readers to 'immerse' themselves in his films and engage subjectively in searching for their meanings. Pitrus's basic premise is to read Mekas's cinema through himself. He seeks parallels between their experiences and refers to his own memories, which he uses to 'get a feel' for the filmmaker's world. The form of the book is based on a dialogue with Mekas's words. Its first part is Pitrus's study of the artist's film output, from his first and less-known films, through the most emblematic works, to late films created on video, art installations, and internet projects. The second part is a selection of the filmmaker's writings – diaries, critical texts, interviews, and poems – that correspond to and extend Pitrus's interpretations.